

ТЕКСТ СТАТТІ ТУТ

В. М. ГОРОБЕЦЬ (Київ)

**Іван Нечай та українсько-російські суперечки
за Білорусь (1654—1659 рр.)**

Лише неординарні, історичні постаті спроможні здійснити значні суспільно-політичні зрушення, і, навпаки, переломні події в історії людства породжують непересічних особистостей. Універсальність даної формули, виведеної з тисячолітньої історії розвитку людської цивілізації, знайшла своє підтвердження і в історичному досвіді України доби визвольних змагань середини ХVІІ ст. Національна революція 1648—1649 рр. і наступна за нею війна за утвердження державного суверенітету, які за масштабами розмаху та глибиною спричинених ними суспільно-політичних, ідеологічних, духовних, в цілому ментальних зрушень можна поставити в один ряд з найбільш значущими подіями європейської історії пізнього середньовіччя — рубежу нового часу (реформацією в Німеччині, революціями в Англії та Франції, Національно-визвольною війною в Нідерландах) вивели на авансцену життя в Україні цілу плеяду талановитих полководців, дипломатів, державних і політичних діячів загальноєвропейського значення. Чільне місце серед них належить братам Нечаям. І, якщо старшого з них — Данила, ушанованого брацлавського полковника, що трагічно загинув на початку 1651 р. під час оборони Східного Поділля, оспівано в народних піснях і думах, зображено в науково-популярних та художніх творах, то незаперечні заслуги його молодшого брата Івана, полковника білоруського, могильовського та чауського, "старобихівського тріумфатора", визначного військового й політичного діяча Гетьманщини, на жаль, і сьогодні залишаються маловідомими не лише широкому читацькому загалу, а й, до певної міри, і професійним історикам.

Причина такого відвертого нехтування діяльності Івана Нечая полягає не у відсутності справжніх історичних заслуг, чи недостатнього їх відбиття в документальних свідченнях епохи, а лежить насамперед у площині міркувань політичної доцільності й ідеологічних табувань в історичних дослідженнях минулих часів. Адже військовий і політичний талант білоруського полковника розквітнув наприкінці 50-х років, у період загострення стосунків між Україною та Росією, а його діяльність протікала на теренах Білорусі, що знаходилася тоді в епіцентрі цього

протистояння. Внаслідок чого за Нечаєм від часів царювання Олексія Михайловича міцно закріпився імідж "бунтівника", а згодом і "зрадника", який з часом не лише перекочував на сторінки історичних праць російських дослідників, а в умовах відомого політичного й ідеологічного диктату Москви обумовив відповідне ставлення до нього як української, так і білоруської історіографії. (Чи не "класичним" зразком ставлення радянської, зокрема білоруської історіографії, до постаті Івана Нечая є праця Л. С. Абецедарського, котрий вбачав істинну мету боротьби української старшини за Швденно-Східну Білорусь у тому, щоб після "захоплення" цієї території встановити там "феодально-кріпосницькі порядки". Природно, що російська експансія розглядалася автором у контексті споконвічного прагнення білоруського народу до возз'єднання з братнім російським народом¹.

А втім, навіть побіжні згадки про Івана Нечая в працях представників так званого державницького напрямку в українській історіографії першої третини нашого століття та в дослідженнях сучасних українських істориків переконують у тому, що білоруський полковник був досить помітною фігурою на політичному небосхилі України другої половини 50-х років XVII ст. Так, надзвичайно високо цінував Івана Нечая В. Липинський, стверджуючи, що той багато в чому нагадував свого старшого брата Данила, полковника брацлавського 1649—1651 рр. Різниця між ними, на думку дослідника, полягала лише в тому, що Данило мав набагато бурхливішу вдачу, ніж його молодший брат. Крім того, Іван краще розумівся в проблемах політичних². В. Смолій та В. Степанков називають Івана і його старшого брата в числі ймовірних найближчих однодумців і соратників Богдана Хмельницького, які з осені 1647 р. допомагати йому готувати козацьке повстання проти свавільства польських магнатів на українських землях, що дуже швидко переросло в загальнонаціональний визвольний рух³.

Високо оцінював політичні та військові здібності Нечая й М. Грушевський, називаючи його серед тих діячів української революції, котрі, на думку вченого, були спроможні не гірше за уславленого гетьмана Богдана Хмельницького керувати визвольною боротьбою українського народу⁴. І хоч дану тезу визначного історика навряд чи можна беззастережно сприймати, все ж вона є досить промовистою з огляду на оцінку потенційних можливостей білоруського полковника, його реальних історичних заслуг та місця в когорті керівників національно-визвольного руху середини XVII ст.

Незаперечне, що звернення уваги на дослідження політичної і військової діяльності І. Нечая актуальне не лише з огляду відтворення історичного портрета одного із сподвижників Б. Хмельницького, а й сприятиме об'єктивній реконструкції процесу розвитку українсько-російських відносин на рубежі нового часу, зокрема в їх найбільш складному зрізі: змаганнях за білоруські землі. Адже нині доводиться констатувати, що у вітчизняній історіографії лише розвідки О. Терлецького⁵ та І. Крип'якевича⁶, а також окремі розділи синтетичної праці М. Грушевського⁷ являють собою спроби об'єктивного дослідження цієї проблеми. Здобутки ж офіційної радянської історіографії (як української, так і білоруської) вкладалися в прокрустове ложе ідеологічних догм 1954 р. про "добровільне возз'єднання України з Росією", "віковічне прагнення українського та білоруського народів до возз'єднання з братнім російським народом" і "бойової співдружності братніх народів"⁸. Природно, що в українській історіографії не ставилося питання про наявність геополітичних інтересів Української держави в Білорусі та виникнення саме на цьому ґрунті частих непорозумінь, а згодом і відвертого збройного протистояння з Росією. Так само й білоруська історична наука не виявляла самостійної позиції в тлумаченні воєнних

подій у Білорусі другої половини XVII ст., мусуючи офіційну тезу про визвольний характер війни, широкий народний рух за возз'єднання з Росією, активну допомогу місцевого населення царським ратникам⁹.

Поодиноким винятком серед праць, присвячених цій проблемі, є робота російського історика О. Мальцева, яка, незважаючи на присутність відомої ідеологічної схеми при висвітленні подій (як приклад, можна навести хоча б твердження автора щодо "безкорисливої допомоги" Москви братньому білоруському народові як причини вступу царських військ у Білорусь 1654 р.)¹⁰, зберігає свою наукову цінність і понині завдяки вагомим джерельним знахідкам, виявлених переважно у фондах Розрядного приказу Російського державного архіву давніх актів у Москві.

Вихід у світ науково-популярної праці білоруського дослідника Г. Сагановіча "Невядомая вайна: 1654—1667" (Мінськ, 1995) засвідчив прагнення певної частини білоруських істориків переглянути усталені стереотипи та догми, підійти до оцінки подій з позицій тогочасних білоруських інтересів. Зокрема, автор класифікує вступ російських військ у Білорусь як експансію, визначає вкрай негативні наслідки війни для демографічної ситуації, господарського і культурного розвитку краю. Він також визнає і наявність політичних інтересів Б. Хмельницького в Південно-Східній Білорусі¹¹. Природно, що, намагаючись дослідити насамперед вплив війни на розвиток Білорусі другої половини XVII ст., автор не приділив достатньої уваги дослідженню проблеми еволюції української політики в білоруському питанні, впливу Національно-визвольної війни в Україні на активізацію соціальних рухів на білоруських землях, внаслідок чого в монографії не знайшов пояснення факт широкої підтримки білоруським населенням (насамперед селянами та міщанами) дій української адміністрації в Білорусі, зокрема під час її конфліктів з царськими воєводами^{12 а}.

Іван Нечай народився в родині "руського" православного шляхтича. В. Липинський стверджував, що давня боярсько-шляхетська родина Грузевичів-Нечаїв походила з Мстиславського воєводства і лише в переддень Хмельниччини з невідомих причин переселилася до Київського воєводства¹². Н. Яковенко доводить, що Іван Грузевич-Нечай (котрий згідно з гіпотезою Липинського і був батьком майбутнього білоруського полковника) походив з Волині, свою службову кар'єру як адвокат і канцелярист розпочинав підлиском Луцької земської канцелярії, а з 1619 р. очолив уряд київського граничного коморника¹³. Двічі (у 1630 р. за позовом Адама Киселя та 1636 р. з ініціативи київського воєводи Януша Тишкевича) проводилося судове розслідування щодо встановлення шляхетського походження І. Грузевича, в результаті яких справа була "внівець скасована". За оскарженням визнавалися шляхетські права. Більше того, 28 вересня 1638 р. йому було надано почесний титул військового Київської землі¹⁴.

Крім того, в матеріалах ревізій кінця XV — першої половини XVI ст. знаходимо згадки про Нечаїв як бояр-шляхтичів Київщини та Брацлавщини¹⁵. Зараз неможливо точно встановити, чи належав майбутній білоруський полковник до цієї давньої гілки українського лицарства. Однак саме від київського зем'янина Стефана Нечая, котрий доводився тестем І. Грузевичу, той успадкував кілька сіл на Київщині (Бугаївку, Берківці, Мошни, Борщівку)¹⁶. Отже, логічно припустити, що Іван Нечай представляв по батьківській лінії "уроджених" панів Грузевичів з Волині чи Мстиславщини, а по материнській — київських бояр — шляхтичів Нечаїв. Документальна згадка про те, що батько Івана вже в 1619 р. проживав на Київщині, дає змогу припустити, що майбутній білоруський полковник народився саме тут, на Подніпров'ї. На те, що Іван народився не раніше 1619 р. вказує той факт, що одружився він лише в 1650 р., а через чотири роки, в 1654 р., російський

дворянин І. Ржевський, повідомляючи в Москву про свою зустріч у Чигирині з Нечаєм, називав того "казатцрй малой Ивашко Нечаев"¹⁷.

Невідомо, коли і за яких обставин Нечаї зблизилися з козацьким станом. Однак уже напередодні повстання, восени 1647 р., зустрічаємо згадку про Данила та Івана Нечаїв як про одних з небагатьох з оточення Богдана Хмельницького, хто був утаємничений у його плани підняття козацького повстання. З початком Визвольної війни Данила, Івана, їх молодшого брата Матвія та небожа Данила бачимо в лавах повстанців. На початку 1649 р., за дорученням Хмельницького, старший з Нечаїв везе до Брацлава "хоругов багату, шовкову, ширим золотом київськими черниціями гаптовану"^{18a} й обіймає там полковницький уряд. Разом з Данилом до Брацлава прибули і його молодші брати та небіж. Протягом двох наступних років Іван Нечай входить до складу старшини Брацлавського полку. В 1650 р. він одружився на середній доньці Хмельницького Степаніді (за іншими джерелами — Олені чи Катерині), ввійшов таким чином, за визначенням Я. Дашкевича, до "клану Хмельницького"^{18a}. Того ж року Іван Нечай, отримавши від гетьмана призначення на посаду українського резидента при дворі союзника хана Іслам-Гірея, вирушив до Бахчисарая, де пробув чотири роки.

Після підписання в березні 1654 р. союзного українсько-російського договору та смерті Іслам-Гірея 10 липня 1654 р. стосунки з Кримом істотно погіршилися й у середині року резидент змушений був повернутися в Україну. 24 серпня Нечай прибув до Чигирин. Зустрівши в гетьманській столиці царського посланця І. Ржевського, він не став розкривати справжніх мотивів свого тривалого перебування в Криму. На запитання Ржевського з цього приводу відповів лише, що "...был де он в Крыму 4 года, а отдал де было его в Крым для изучения крымского языка и переводу брясловский полковник Нечай..."²⁰.

Перебування при чигиринському дворі для Нечая тривало недовго. Вже наприкінці 1654 — на початку 1655 рр. він вирушив у Південно-Східну Білорусь, щоб там продовжити військову службу під командою ніжинського полковника, наказного гетьмана Івана Золотаренха. Ця служба стала для Нечая важливою школою зростання військової майстерності. Виступивши 15 червня 1654 р. з Новгорода-Сіверського "с войском своим, которого прибрали есмя 20 000 конных и пеших, с пушками и с запасом пушечным"¹⁹ у похід на білоруські землі, ніжинському полковнику вдалося оволодіти Гомелем, Режицею, Жлобином, Рогачовом, Горвалем, Чегерськом, Пропойськом, Новим Биховом, узяти в облогу Старий Бихів¹⁹.

Проте не лише військової майстерності міг навчатися Нечай у Золотаренка. Крім здібностей стратега та військового організатора, полковник і наказний гетьман на терені Білорусі виявив також неабиякий хист політика, державного діяча і дипломата. Військові успіхи в Білорусі Золотаренко намагався супроводити такими ж масштабними політичними акціями, спрямованими на закріплення цього стратегічно важливого регіону за Українською державою.

Варто відзначити, що на середину 50-х років для цього склалася досить сприятливі умови. Лозунги визвольної боротьби українського народу, насамперед соціальної спрямованості, знаходили широку підтримку в середовищі білоруських селян і міщан. Уже в 1648—1649 рр. по Білорусі прокотилася хвиля масових виступів проти існуючих соціально-економічних відносин. Налякана ними польська та литовська шляхта навіть почала побоюватися повторення на білоруському терені українського варіанту розвитку подій: "То же зло, что и дале распространяется будет, зело спастися образца козацкие войны"²³.

Вступ до Білорусі козацької армії в середині 1654 р. значно активізував антифеодалну боротьбу в регіоні, викликав хвилю масового показа-

чення місцевого населення. Корпус Золотаренка почав поповнюватися білоруськими козаками. Цікаво, що уряд Олексія Михайловича, готуючись до війни з Річчю Посполитою (в ході якої саме білоруський напрям розглядався російським командуванням як пріоритетний), допускав можливість формування спеціальних військових підрозділів за рахунок місцевого населення. За цією програмою влітку 1654 р. був сформований білоруський козацький полк на чолі з місцевим шляхтичем К. Поклонським. Саме цією обставиною пояснювалася певна толерантність царського уряду і в питанні покаяння білоруського населення та вступу його до корпусу Золотаренка, чисельність якого після кровопролитних боїв літа—осені 1654 р. істотно зменшилася (на осінь 1654 р. під командою Золотаренка залишилося близько 8, а за деякими даними — близько 6 тис. чол.)²⁵. Так, Москва дозволила наказному гетьману направити від себе "товарища", щоб той "казаків из уездов высылав и вольных людей прибирав..."²⁵.

Проте дуже швидко стало очевидним те, що із-за соціальне привабливих гасел визвольної боротьби українського народу, демократизму організації козацького життя та соціально-економічної практики Української держави, царський уряд в його прагненні прилучити білоруські землі до своєї держави в особі Війська Запорозького має серйозного конкурента. Вже 17 вересня 1654 р. Поклонський скаржився в царську ставку, що білоруські козаки від нього "...отступили и никто со мною уже не хочет быть, но все к нему (І. Золотаренку. — В. Г.) передалися"²⁶. Намагаючись зупинити небажаний для нього процес, могольський шляхтич розіслав своїх людей з погрозами, "что головы отсе- чены будут, которые до войска казацкого приставать будуги". На що білоруські козаки відповідали одному з його емісарів: "Не порывайся, чтоб еси не посетил реки; мы хотим пана гетмана себе за полковника иміти, нежели на всяко время умирати от наезду татарского и московского..."²⁷.

Стихійні процеси покаяння місцевого населення, його симпатії до козацького устрою Золотаренко прагнув використати не лише з метою поповнення своїх поріділих у боях підрозділів, а й становлення на терені Білорусі притаманного Українській державі політико-адміністративного устрою, козацького присуду, елементів соціальних відносин. Адже політична програма українського керівництва передбачала становлення Української гетьманської держави як спадкоємниці княжої Київської Русі. А тому населення білоруських земель, які з давніх-давен підпорядковувалися київським князям, у переважній більшості сповідувало православ'я, у конфесійному відношенні й тепер підлягало митрополиту київському, своїм соціальним становищем у Речі Посполитій та культурним розвитком багато в чому нагадувало українців, розглядалося гетьманським урядом як "руські" (що в тогочасній політичній лексиці було синонімом "українські"), а, отже, плекатися плани прилучення їх до складу Війська Запорозького. Виходячи з цього, уряд Хмельницького радо прийняв під своє покровительство білоруську шляхту, сприяв становленню на південно-східних білоруських землях козацтва. Саме тому й Золотаренко всілякими способами відмовлявся від участі в осаді Смоленська, переконуючи царя, що більше користі буде в оволодінні ним Гомелем, Могольовом, іншими містами на півдні Білорусі. Намагався взяти під свій контроль, осадити козацькими залогами якомога більшу територію. Прагнучи втримати за собою цей регіон, старшина порушив перед царем клопотання про надання їй білоруських сіл, а для Б. Хмельницького — Старий Бихів²⁸.

Варто відзначити, що приєднання придніпровської Білорусі до Української держави не лише істотно зміцнило б політичне становище останньої, а й обіцяло значні економічні вигоди, внаслідок відкриття нових життєво необхідних для її господарства виходів на західноєвро-

пейські ринки, оскільки старі (через Польщу) в умовах війни були порушені.

В міру того, як українська політика в Білорусі набирала дедалі виразніших державницьких обрисів, все більш різкою ставала й реакція Москви на неї. У вересні 1655 р. обнародується новий царський титул — "великий князь Литовський і Білої Русі"²⁹. Цим самим Москва промовисто вказала на власне бачення майбутнього відвойованих у Речі Посполитой земель. У контексті цього дедалі категоричніше з вуст царської адміністрації почали лунати вимоги про локалізацію військової присутності Війська Запорозького в Білорусі, невтручання козацької адміністрації в справи місцевого самоврядування, припинення процесу пошкодження білоруського населення. Варто зазначити, що остання вимога, крім політичних міркувань (звуження соціальної опори Війська Запорозького в Білорусі), диктувалася й приватними інтересами російських поміщиків. Адже вступ до козацького війська, як засіб досягнення особистої волі та певного матеріального добробуту, видавався вельми привабливим не лише для пригнобленого шляхтою білоруського селянина, а й підневільного російського кріпака. Внаслідок чого до царя та його воєвод посипалися скарги від російських поміщиків на своїх підданих, які, залишивши власника, записалися "до полку в черкас..."

Спочатку Золотаренку, який спирався як на могутню військову силу, так і значний кіасний авторитет у Війську Запорозькому вдається досить впевнено представляти українські Інтереси на білоруських теренах. У стосунках з царем та його воєводами на конфронтацію він не йшов, був щедрим на вірогідні заяви й компліменти Олексію Михайловичу, але водночас українські інтереси відстоював твердо і послідовно.

Перебуваючи під командою Золотаренка, сотник Іван Нечай не лише брав участь у бойових операціях, а й виконував важливі політичні та дипломатичні доручення наказного гетьмана. Зокрема, в травні 1655 р. Нечай разом з полковником Оникієнхом і сотником Пилипом з дипломатичною місією відвідав царську ставку³¹.

Під час облоги Старого Бихова 7 жовтня 1655 р. Іван Золотаренко отримав смертельну рану і в грудні того ж року його не стало. Смерть сіверського гетьмана збіглася з важливими змінами ситуації в регіоні. На кінець року керівництво Росії дедалі більше схиляється до політичного способу боротьби за Білорусь. У Москві почали виношувати досить привабливі (але, як показала практика, абсолютно ефімерні) плани приєднання Литовського князівства, в тому числі й Білорусі, через обрання царя або його спадкоємця великим князем литовським. У контексті нового політичного курсу російського керівництва ситуація в регіоні тимчасово стабілізувалася, бойові дії вщухли і як наслідок для Москви відпала потреба у військовій присутності українських військ у Білорусі.

За таких умов у січні 1656 р. Хмельницький провів у Чигирині старшинські наради, на яких широко дебатовалася проблема зовнішньополітичної орієнтації Української держави в умовах Віленських домовленостей Росії та Польщі, а також, ймовірно, обговорювалося й білоруське питання. Брак достовірної інформації не дає можливості реконструювати перебіг нарад і зміст їх головних резолюцій. Однак на принципову позицію української проблеми досить промовисто, на наш погляд,

Виявивши стратегічну майстерність, Золотаренко зайняв велику територію, завоював значний авторитет у Війську Запорозькому. На чолі Ніжинського полку він поставив брата Василя, а на чолі Стародубського — двоюрідного брата Тимофія Оникієнка. Сестру Ганну видав заміж за Богдана Хмельницького і прийняв титул "сіверського гетьмана" Золотаренко на політичному Олімпі України, на думку М. Грушевського, посідав другу після гетьмана (поряд з І. Виговським) позицію. (Див.: Г р у ш е в с ь к и й М. С Історія України Руси. — Т. 9. - Ч. 2. - С. 1157).

вказує гетьманський універсал від 29 січня 1656 р., яким Хмельницький призначав Івана Нечая, "...нам и всему войску нашему... жичливого и в делах рыцарских взятого от боку нашего", на полковництво "...в Білую Русь до Могилева, Чаусова, Новобыхова и Гомля и иных мест, и местечек, и сам тамсе знайдутих..."³².

Документ переконливо засвідчив, що українське керівництво, незважаючи на опір Москви, вирішило добиватися закріплення Білорусі, принаймні її південно-східних земель, за Військом Запорозьким. У твердих намірах офіційного Чигирин переконує вже те, що на відміну від свого попередника І. Золотаренка, який носив титул наказного гетьмана, тобто начальника над козаками, що вирушили в похід, Нечай отримав уряд, аіасне, полковника білоруського (або уряд білоруського намісника, як класифікує це М. Грушевський)³³, що недвозначно вказувало насамперед на адміністративний характер його повноважень.

Для реконструкції проєктованих гетьманським урядом методів прилучення Білорусі до Української держави значний інтерес являє встановлення політико-адміністративних прерогатив білоруського полковника.

У листі до могильовського воєводи кн. І. Рєпніна від 2(12) лютого 1656 р. Нечай титулує себе полковником білоруським, гомельським і чаусівським, повідомляє, що гетьман доручив йому у Білій Русі "панувати і рядити"³⁴. Але універсал від 29 січня 1656 р., на жаль, мало проливає світла на повноваження новопризначеного полковника, межі його "панування". В. Смолій і В. Степанков стверджують, що наприкінці січня Нечаю було відправлено з Чигирини ще один гетьманський універсал, зміст якого, на жаль, сьогодні встановити не видається за можливе³⁵. Логічно припустити, що саме в ньому й були сформульовані основні завдання білоруського полковника та визначено межі його повноважень. На користь даного припущення служить той факт, що трохи згодом, під час слідства, яке проводив у Білорусі А. Жданович, Нечай пред'являв йому універсал Хмельницького на підтвердження того, що у своїй діяльності він не вийшов за межі повноважень, окреслених Чигирином³⁶.

Отримавши уряд білоруського полковника *, Нечай діяв швидко і рішуче. Насамперед він припинив виведення українських залог з Могильовського повіту. Більше того, силою змусив царські війська залишити підвладні йому території. Царські воєводи інформували у Москву, що "по присылке полковника Ивана Нечая" козаки з Кричева й Чаусів нападають на шляхетські маєтності та на царських ратних людей, б'ють їх, грабують і чинять "всякое разоренье"³⁷. Крім того, білоруський полковник заохочував покаяння місцевого населення, в результаті чого, як видно зі скарг воєвод, "...многие места запустели"³⁸. Могильовський воєвода також інформував свій уряд, що Нечай вигнав із сіл Могильовського повіту всі російські залоги, натомість розмістив там своїх козаків, та водночас звелів місцевому населенню не виконувати розпоряджень царських воєвод. Смоленський воєвода, у свою чергу, також доповідав у Москву, що козацький полковник відмовляється вивести свої залоги з Мстиславського, Горського, Дубровенського, Шкловського та Копинського повітів³⁹.

Підвладну управлінню білоруського полковника територію можна встановити із скарги, поданої гетьману сотниками "полку Нечаевого, полковника чичерського, чауського, чириківського та інших городов" на кривди, заподіяні могильовським воєводою. З неї довідуємося про існу-

Управління українськими військами в Білорусі, мабуть, перейшло до рук Нечая зразу ж після смерті І. Золотаренка. Принаймні, зберігся його лист до могильовського воєводи від 15(25) грудня 1655 р., де він титулує себе полковником чауським і новобихівським (Грушевський М. С. Історія України Руси. -- Т. 9. -- Ч. 2. -- С. 158).

вання в Південно-Східній Білорусі таких сотень: трьох могильовських, чауської, горської, заболотської, бо(го)родицької, акуменської, городецької, святоозерської, слизької, уланівської, рогозинської, білявицької, чириківської, вербіжицької, пропойської, заозерської, чичерицької, межевської і смолинської⁴⁰.

Діяльність Нечая у Білорусі викликала значне занепокоєння у Москві. Особливе роздратування царського уряду викликала заява козацького полковника щодо його "панованне" в Білій Русі. Під час перекладу "з белоруского письма" вираз трансформувався у "государствование", що було розцінено у Москві як виклик російському монарху, оскільки "на всей Великой и Малой, и Белой Руси, — як зазначалось у грамоті Олексія Михайловича, — по милости божей государствуем и пишимся государем мы, великий государь..."⁴¹.

У першій половині березня уряд Олексія Михайловича відправив до Чигиринна посольство на чолі зі стрілецьким головою А. Логгуніним, у наказі якого пріоритетне місце посідала саме білоруська проблема. На переговорах з гетьманом, що розпочалися 6 квітня, царський посланець передав здивування царя з приводу того, що український уряд без попереднього погодження з Москвою приписав до Війська Запорозького Могильов і призначив сюди особним полковником Івана Нечая. У Могильові стоїть царська залога, села, що належать до нього, роздані на приготування воевод, ратних людей і шляхті, яка присягнула цареві, а тому російська сторона наполягала на виведенні козаків з Могильовського повіту та накладенні заборони на покаяння місцевого населення. Особливу увагу в ході переговорів Лопухін приділяв скаргам на неправомочні дії Нечая. Він вимагав не лише заборонити йому титулувати себе полковником могильовським, вивести його козаків з Білорусі, а й притягти до судової відповідальності — "...тому полковник}" Івану Нечая за такое его многое воровство учинить наказанье жестокое, чтоб на то смотря, иным не повадно было самовольство чинить" "Ч

Реагуючи на скарги московської сторони щодо службових зловживань Нечая, Хмельницький висловив готовність створити спільну українсько-російську комісію, яка б на місці розслідувала пред'явлені йому звинувачення. У той же час гетьман рішуче заперечив стосовно виведення українського війська з Білорусі, зіславшись на загрозу нового збройного протистояння з Річчю Посполитою.

Військова рала на Росаві, що відбулася на початку травня, згідно з твердженням М. Грушевського, підтримала політику гетьмана щодо білоруської проблеми, прийнявши рішення при її розв'язанні вдаватися до тактики своєрідного саботажу — не доводячи справи до гострого конфлікту з Москвою, разом з тим, не поспішати з виконанням вимог царського уряду, які б завдавали шкоди українським інтересам⁴³.

Тим часом 19(29) травня колишній київський полковник А. Жданович і царський представник Микита Сивцов розпочали слідство по справі Нечая. В його ході було опитано велику кількість свідків і потерпілих, проведено також допит над самим Нечаем. В результаті розслідування було встановлено повну непричетність полковника до грабежів і розбоїв, які мали місце в даному регіоні. З'ясувалося, що вони відбувалися не лише без його відома, а навіть і не козаками його полку. На раді, скликаній за наказом Ждановича 30 травня (н. ст.), з Нечая було також знято звинувачення щодо належності до католицької віри, в чому його звинувачували московські воеводи. Присутні на раді одностайно заявили, що полковник сповідує православ'я та відвідує службу в "руських" храмах⁴⁴.

Тут же, на раді, Жданович оголосив гетьманський наказ усім козакам, приписаних до Ніжинського та Чернігівського полків, залишити Могильовський повіт і повернутися до своїх осель. Як сатисфакцію мос-

ковській стороні декількох козаків, участь яких у розбоях і грабежах була доведена, за вироком Ждановича, прилюдно стратили. Разом з тим у ході слідства Жданович отримав довгі реєстри кривд, заподіяних місцевому населенню царськими воєводами та їх ратними людьми. У них йшлося про замучених ними чоловіків і жінок, гвалтування неповнолітніх дівчат, спалення садиб, пограбування майна тощо".

Щодо вживання Нечаєм титулу полковника білоруського, могильовського і гомельського, слідство встановило, що саме так називав його в універсалах і листах гетьман Хмельницький, а тому полковник не поніс за це ніякого покарання. Лише на майбутнє Жданович заборонив йому вживати титул білоруського полковника⁴⁶. Саме цими напівзаходами гетьманський уряд сподівався на деякий час задовольнити претензії московської сторони, а самому тим часом продовжити роботу по утворенню своїх позицій у Південній та Східній Білорусі.

Реляцію Ждановича про завершення слідства і ліквідацію непорозуміння між царською та гетьманською адміністраціями в Білорусі в ставці Олексія Михайловича отримали 2(12) червня, а вже 10(20) червня надійшла відписка мінського воєводи Ф. Арсенєва, де йшлося про те, що до Мінського повіту вступило чимало козаків на чолі з наказним полковником Нечая Филимоном Бутко, який шляхту і селян силоміць записував у козаки. Крім того, воєвода повідомляв, що Нечай відправив козацькі загони за Березину, щоб і там місцеве населення вписували до козацького компуту. Ще через два дні, 12(22) червня, у ставці отримали інформацію про те, що Нечай (всупереч розпорядженню Ждановича) і надалі пишеється полковником білоруським, "приписує собі городи в титул", а також продовжує тримати козацькі залоги в Чаусах, Горах і Горках, Барзшівським військ⁴⁷.

Дійсно, по завершенню роботи комісії Ждановича-Сивкова білоруський полковник продовжує діяльність, спрямовану на утворення козацьких порядків у Білорусі. Так, універсалом від 11(21) червня 1656 р. він сповіщає царську й гетьманську адміністрацію, місцеве населення про призначення ним Якуба Харитоновича до села Жаливля, ймовірно, на уряд отамана городового, "щоб бідним селянам не було кривд". Ще через кілька днів, 14(24) червня, надає сотницький уряд і призначає комендантом козацької залоги місцевого шляхтича Андрія Качановського⁴⁸.

Жорсткий окупаційний режим російських військ у Білорусі, насильницьке переселення місцевих селян і ремісників до Росії*, примусові реквізиції та розорення господарства краю викликали поширення тут антимосковських настроїв, активізацію партизанського руху, спрямованого проти присутності Москви на білоруських землях (російські воєводи називали їх учасників** "шишами", "ворами", "изменниками").

Вже на початку бойових операцій у Білорусі 30 липня 1654 р. Олексій Михайлович законодавче санкціонував повернення захоплених на Литовсько-Білоруському фронті полонених у підданство російським поміщикам (Див.: Полное собрание законов Российской империи. — СПб., 1830. — Т. 1. — С. 337). У 1655 р. патріарх Никон писав про намір царя поселити на своїх обезлюднених землях 300 тис. полонених білорусів (Див.: Сагановіч Г. Невядомая вайна: 1654–1667. — Мінськ, 1995. — С. 74). Узаконене полювання на людей набрало таких вражаючих масштабів, що, наприклад, лише один воєвода Р. Бабарикін у містечку Білому (на православній Смоленщині) взяв "с посаду... к себе неволею ж семей з двадцать, а поголовно будет с женами и з детьми блиско за двести человек". Вартість захопленого царськими ратниками білоруського селянина чи міщанина коливалася від 3 до 5 крб. (Див.: М а л ь ц е в А. Н. Россия и Белоруссия в середине XVII в. — М., 1974. — С. 189, 185).

"Прикметне, що в партизанських загонах, які воювали проти російських військ, були як представники шляхти, так і посполиті. Цікаво, що в загоні, який діяв на Мстиславщині (кількістю близько 3 тис. чол.), було 15 шляхтичів. Однак керував ним селянин Яким Потапович (Сагановіч Г. Указ. соч. — С. 77).

Найбільшого поширення партизанський рух набув у північних і східних повітах Білорусі, де вже влітку 1654 р. виникли перші партизанські загони (або загони самооборони)⁴⁹. З подальшим розоренням краю, в умовах поширення голоду та спалаху інфекційних захворювань, рух поширився й на решту білоруських земель. Спочатку участь у придушенні виступів "шишів" разом з царськими ратниками брали і козаки Золотаренка (зокрема, збереглася згадка про знищення ними трьох таборів партизан під Дубровнею)⁵⁰. В умовах загострення українсько-російських відносин у Білорусі спостерігається зближення Нечая та ватажків партизанського руху. Білоруські дослідники відзначають, що територія, контрольована білоруським полковником, у 1656 р. стала базою для найбільш потужного розгортання визвольного руху білоруського населення. Завдяки покровительству українського старшини тут з місцевих селян, міщан, шляхти організовувалися загони, які називали себе сотнями Нечая. Найбільш відомим партизанським ватажком був Денис Мурашко, загін якого діяв у Мінському та Новоградському повітах⁵¹.

Воєнні приготування польської сторони, спроби вірних королю військ прорвати блокаду Старого Бихова й успішна протидія цьому з боку козаків Нечая, у поєднанні з посиленням дипломатичних акцій останнього, спрямованими на зняття напруги в українсько-російських стосунках у даному регіоні, у другій половині літа 1656 р. дещо пом'якшують гостроту протиріч. І в другій половині вересня через посла білоруського полковника сотника Р. Ракушку-Романовського російський цар надіслав Нечаю грамоту, в якій, хоч і забороняв надалі записувати селян і міщан у козацький стан, у той же час санкціонував перебування у козацькій службі "старих" козаків з числа місцевого населення. Зрозуміло, що за таких умов царський уряд уже не ставив питання про безумовний вихід полку Нечая з білоруської території. Таким чином, українсько-російські стосунки в Білорусі на деякий час нормалізуватися й білоруський полковник мобілізував усі свої сили на взяття фортеці Старий Бихів, яка вже протягом двох років успішно відбивала наступ як військ наказного гетьмана І. Золотаренка, так і царських воєвод. Після чергового безуспішного штурму й 11-ти тижнів облоги російських військ на чолі з воєводою Хованським⁵², Нечай взяв місто в тісне кільце облоги, надійно перекривав комунікації противника і врешті-решт змусив захисників Старого Бихова капітулювати.

Коли це сталося — точних відомостей не збереглося. Вперше про "бихівську форту" Хмельницький говорить у листі до львівського магистрату від 9(19) березня 1657 р.⁵³ Однак сам тріумфатор — полковник Нечай прибув до Чигирини вже в лютому 1657 р. Важко припустити, що він залишив своє військо до моменту успішного розв'язання кількарічної епопеї навколо Старого Бихова. Більш ймовірно, що місто в той час уже капітулювало, або ж заявило про свій намір зробити це вже найближчим часом. А тому прибуття Нечая до гетьманської резиденції було обумовлене саме потребою обговорення з Хмельницьким форми протекції над Старим Биховом.

Після обговорення з Нечаєм ситуації в Білорусі 15(25) березня Хмельницький підписав універсал, в якому вказувалося: "їж з волі Божое упаметавши се шляхта, месчане и вси обивателі Старого Бихова цале и вірне поддаію се под владзу и протекцію нашу и присягу виконали нам, же нігды юж нікому иншому тоей фортеци не подадут, але по вік при Войску Запорозком оную заховати мают". Заради того гетьман доручив київським купцям і міщанам установити торговельні зв'язки з містом, обіцяючи їм, зі свого боку, "мыт жадных торговых и подачок" з них не брати і гарантуючи захист з боку козацьких залог, розташованих на білоруських та гавнічноукраїнських землях⁵⁴. Цілком

ймовірно, що, згідно з планами уряду Б. Хмельницького, Старий Бихів мав стати важливим економічним форпостом Української держави, який не лише забезпечував би введення білоруських земель в орбіту української торгівлі, а й з'єднував би український ринок із західноєвропейськими ринками.

Напередодні підписання універсалу щодо прийняття Старого Бихова під свою протекцію, Хмельницький 13(23) березня відправив листа до Москви, де повідомляв про військовий успіх Нечая. Прагнучи дещо пом'якшити негативне враження московського керівництва від значного здобутку Війська Запорозького в Білорусі, гетьман наголошував, що жителі міста "присягнули на ім'я в. цар. величності піддалися". Щоправда, тут же містилося уточнення — бихівляни мають залишитися у Війську Запорозькому⁵⁵.

Вишукана дипломатична риторика Хмельницького, природно, була не в змозі відволікти увагу московських політиків від далекойдучих політичних наслідків події. Після того як українські війська захопили Старий Бихів у взаєминах Чигирин з Москвою зав'язувався ще один надзвичайно серйозний вузол, який стане одним з першочергових камейнів спотикання у їх стосунках найближчих двох років. Адже протягом усієї війни в Білорусі Олексій Михайлович приділяв надзвичайно пильну увагу боротьбі за Старий Бихів. На здобуття придніпровської твердині він виряджав війська під командою своїх досвідчених воєвод, неодноразово звертався з листами до захисників фортеці із закликом "государские милости к себе поискати и город Старый Быхов... сдать"⁵⁶, або ж переконуючи їх після взяття литовської столиці, що їм "помощи... ниоткуда не чаять, гетманы со всем войском побиты и столица... город Вилна за нами...". Гостроту проблемі надавала й та обставина, що Іван Нечай, окрилений успіхом під Старим Биховом, значно активізував свою діяльність у регіоні. Наступник могильовського воєводи Хованського (цілком можливо, відкликаного з Білорусі за прорахунки при штурмі й облозі Старого Бихова, які призвели до успіху українського війська) Іван Бугурлін повідомляв у ставку Олексія Михайловича про нові прояви самоуправства з боку козацького полковника. Зокрема, воєвода звинувачував українського старшину в тому, що той зганяє царські залоги, ставлячи натомість козацькі; його сотники записують (нерідко навіть силоміць) білоруських селян у козаки, чим завдають немалих збитків місцевій шляхті, що склала присягу російському монархові; намагається на противагу Могильові (який піддався цареві) заснувати козацький Новий Могильов у Лупулові. Крім того, Бугурлін повідомляв, що Нечай вимагав від нього вивести всю залозу з Дашкова, погрожуючи в противному разі громити царських людей і боротися з ними як з ворогуючою стороною.

Ще більшої гостроти білоруській проблемі надає та обставина, що із зими 1657 р. в урядових колах Москви намітилося повернення до значно жорсткішої політики щодо України. Зміну курсу переконливо засвідчив візит до Чигирини стольника В. Кікіна. Так, у наказі, даному стольнику з Посольського приказу 17 лютого 1657 р., висловлювалося здивування щодо незалежної зовнішньої політики гетьманського уряду: "Да ведомо великому государю... учинились, что он, гетман Богдан Хмельницкой, соединился на поляков с Ракоцом, чтоб им над поляками вместе промысел чинить, и на Коруне Полской учинить Ракоца; и великому государю нашему... то в великое подавление, какими мерами такое дело начинается"⁵⁸. Причому, послови наказувалося не лише передати гетьману царське здивування з цього приводу, а й нагадати про взяті на себе раніше зобов'язання — "великому государю, обещали с клятвою служить, и во всем ему... добра хотети"; та пригрозити карою Божою за відступництво — "Да надобе им и от Бога, за неправду от Бога казни

посылаемы бывают" ⁵⁹. Як слушно зауважував М. Грушевський, Москва ще ніколи раніше не брала такого прикрого тону у відносинах до гетьмана, закидаючи йому нелояльність, порушення присяги, страхаючи Божою карою за нещирість у стосунках з царем ⁶⁰.

Зміна політичного курсу уряду Олексія Михайловича щодо України, природно, не могла не відбитися і в ставленні до вирішення білоруської проблеми. До того ж, своєрідним каталізатором її гостроти виступала та обставина, що російський істеблішмент, добиваючись обрання Олексія Михайловича претендентом на польський трон, напередодні проведення вального сейму з цього питання прагнув спертися на підтримку литовської шляхти, а досягти цього, не врегулювавши в Білорусі проблем соціальних відносин, не перекривши селянам шляхи виходу із залежності від державців (тобто не заборонивши покараження місцевого населення), видавалося вкрай проблематично. Тому, відправляючи в Україну чергове представницьке посольство на чолі з боярином Ф. Бутурліним і дяком І. Михайловим (травень 1657 р.), царський уряд приділяє значну увагу вирішенню українсько-російських суперечностей на теренах Білорусі. Під час аудієнції у Хмельницького 13(23) червня 1657 р. Бутурлін скаржився на неправомірні дії Нечая, який виганяє з маєтностей і розорює шляхту, що склала присягу цареві й отримала від нього привілеї; записує до козацького компуту селян, чим руйнує господарство краю; створює новий адміністративний центр Могильовського повіту; наводив цілий ряд прикладів інших зловживань козацького полковника, відомості про які було почерпнуто з донесення моголівського воєводи І. Бутурліна.

Незважаючи на критичний стан здоров'я Богдана Хмельницького, погіршення геополітичної ситуації Української держави та загострення соціальних і політичних протиріч усередині українського суспільства, гетьман та його оточення послідовно захищають українські державні інтереси, рішуче відкидають звинувачення московської сторони щодо нещирості зовнішньополітичного курсу Чигирин. Стосовно врегулювання українсько-російського конфлікту в Білорусі Хмельницький обіцяв Бутурліну відправити до Нечая листи з наказом припинити чинити кривди шляхті, що піддалася під царську руку *. Водночас він вимагав, щоб і царські воєводи та їх ратні люди не чинили ніяких кривд і насильств білоруській шляхті, яка проживала "в городах войска Запорожского", тобто тій її частині, що піддалася під гетьманський протекторат і присуд. Щодо дрібних непорозумінь між царською та гетьманською адміністрацією в Білорусі Богдан обіцяв з часом провести відповідне розслідування й покарати винних. Однак у той же час він висловлював сумнів щодо правдивості звинувачень, висунутих царськими воєводами проти Нечая ⁶².

Як бачимо, червневі переговори у Чигирині не внесли нічого нового у розв'язання білоруської проблеми. Такий стан речей не задовольняв московське керівництво, а тому в оточенні Олексія Михайловича визріває план радикального збройного розв'язання проблеми. З цією метою одночасно з проведенням переговорів з українським гетьманом у Смоленську формується спеціальний військовий підрозділ на чолі з воєводою С. Змієвим і піддячим К. Мініним, перед яким стояло завдання витіснити козацькі залоги із Смоленського, Добровенського, Оршанського та Могильовського повітів. До кінного загону Змієва смоленський воєвода, князь П. Долгорукий прилучив понад 200 піхотинців. Крім того, Змієву підпорядковувалися 5 рот "нового строю" під командою А. Леслі, Д. Крафферта та Є. Бранцбекова. У червні 1657 р. Зміїв на чолі карального корпусу в кількості 600 чол. вирушив із Смоленська в

^{*}Потреба в письмовій віддачі наказу відпала, оскільки в липні 1657 р. Нечай прибув на зустріч з Хмельницьким до Чигирин (Див.: Мальцев А. Н. Указ. соч. — С. 233).

напрямку Сломіна, Могильова, Колися, Шклова, Мінська, Борисова, змушуючи малочисельні козацькі залоги відступити з цих волостей.

З метою зміцнення російської адміністрації в Білорусі уряд Олексія Михайловича призначив воєводою до Борисова боярина В. Б. Шереметева *. До цього часу в більшості білоруських міст, за винятком Вітебська, Полоцька та Вільно, воєводами були другорядні особи. Призначення впливового царського сановника борисівським воєводою, цілком ймовірно, мало на меті підняти авторитет царської адміністрації та продемонструвати серйозність намірів Москви в даному регіоні. Саме про такі наміри російського уряду свідчили й перші кроки Шереметева на посаді борисівського воєводи. Прибувши до Борисова, він зразу ж розіслав по містах і волостях грамоти, в яких гарантував шляхті повну безпеку від утисків з боку козаків. Одночасно воєвода відправив поручика Л. Томановського до Нечая з вимогами заборонити його сотникам, зокрема Денису Мурашку, вступати в шляхетські маєтності, грабувати й розорювати їх власників і записувати місцевих селян у козацьке товариство. Крім того, Шереметев наполягав на негайному виведенні козацьких залог з Борисівського, Шкловського, Могильовського, Оршанського та Мінського повітів ** "в указанное место, где им указано быть" ⁶³.

Білоруський полковник відмовився виконувати ультиматум воєводи, посилаючись на те, що козацькі залоги розміщені в указаних повітах не для боротьби з російськими ратними людьми, "но для воровання ляховського...", которые крестьян до конца разорили" ⁶⁴. Крім того, старшина запевнив Шереметева, що скарг і чолобитних з приводу зловживань козаків, розміщених на залогах, з боку посадських людей не надходило ⁶⁵.

Відповідь Нечая, цілком природно, не задовольнила царського воєводу, відомого своїми українофобськими заявами ***. У суперечці з козацьким полковником Шереметев висунув новий, надзвичайно "вагомий" аргумент — артилерію. Вже 27 серпня 1657 р. Нечай відправив до Москви листа, в якому скаржився на воєводу, що той "...з арматою на мести и деревни, где казаки свое наместье имеют, кажет наезджати, Казаков имеют и иных в везе держат, а иных невест девают где, в домах козацких берет..." ⁶⁶. Приклад борисівського воєводи наслідували й інші представники царської адміністрації в Білорусі: силою віднімали у полковника волості, з яких утримувався його полк, козаків виганяли з їх помешкань і "...подданы из их, как из мужиков, требуют, до того чюприны режут, кнутами бьют, грабят...". "...Не могучи далее кривд от воевод... учиненных терпетк...", Нечай звернувся до царя за допомогою ⁶⁷.

Однак, природно, діяльність царської адміністрації в Білорусі не була виявом воєводського самоуправства. Воєводи реалізували задуману в Москві програму боротьби за білоруські землі. Про це переконливо свідчить донесення царю від могильовського воєводи С. Змієва, відправленого в Москву в серпні 1657 р. У ньому воєвода рапортував: "...Казаков выслал из тех мест, из которых, по твоему великого государя указу (виділено нами. — В. Г.) велено выслать и в наказе написано..." ⁶⁸. Переяславський полковник П. Тетеря, який у серпні на чолі посольства

Мальцев висловлював припущення, що Шереметев був призначений не лише воєводою до Борисова, а й главою всієї царської адміністрації на відвойованих у Речі Посполитої білоруських землях (М а л ь ц е в А. Н. Россия и Белорусия в середине XVII века. — М., 1974. — С. 244).

Наявність даної вимоги свідчить, що каральна експедиція С. Змієва не увінчалася цілковитим успіхом - окремі козацькі залоги втрималися, або ж невдовзі були впроваджені знову.

Див.: Я к о в л е в а Т. Г. Начальный этап Руины: социально-политическое положение и внешняя политика Украины конца 50-х годов ХУЛ века. Дис. канд. ист. наук. — К., 1994. — С. 354—355.

перебував у Москві, повернувшись в Україну, також доповідав старшині про наміри царського уряду вивести козацьку залогу із стратегічно важливого Старого Бихова, розмістивши натомість там царських ратних людей⁶⁹.

Варто наголосити, що наприкінці літа — на початку осені 1657 р. ситуація для посилення позиції Москви на спірних з Україною білоруських землях складалася сприятливою для царського уряду. Смерть гетьмана Б. Хмельницького об'єктивно послабила державну владу в Україні. Умови міжгетьманства, а згодом наявність значної опозиції до новообраного гетьмана Івана Виговського — московське керівництво намагалось використати для посилення залежності Війська Запорозького від царя, досягнення принципових поступок з боку українського керівництва на свою користь, у тому числі й у суперництві за білоруські землі. Вже 31 серпня царський посланець В. Кікін, зондуючи позицію Виговського щодо принципових питань українсько-російських стосунків, завів мову і про полковника І. Нечая, котрий "...царского величества воеводам чинитца непослушен и тамошним людем чинит всякую обиду и налоги, и многих людей его полку казаки грабят и побивают до мерти, а сыску и оборони от него никаких нет"⁷⁰. Виговський, зацікавлений у підтримці з боку Москви у його домаганнях гетьманської бурави, запевнив посланця, що це, моаяв, його попередник, Богдан Хмельницький, покривав Нечая "по свойству", а "...я де ему в том во всем фалговать немало не буду"⁷¹. Демонстративна неприязнь Виговського щодо Нечая, як видно з матеріалів переговорів з Кікіним, крім політичних мотивів, обумовлювалася ще й певними майновими інтересами гетьмана. Справа в тому, що білоруський полковник свідомо, чи по незнанню вступив у маєтності дружини Виговського місцевої шляхтянки О. Стеткевич — "...он же де Нечай маєтности жены моей нынешней пограбил и разорил без остатку"⁷². А новообраний гетьман надзвичайно дражливо ставився до майнових проблем. Зокрема, під час розмови з Кікіним, відкинувши всякий дипломатичний етикет і притаманну йому зовнішню стриманість, рішуче заявив*: "Хотя де царское величество, по своему государству изволенью, те маєтности жены моей и велел раздать ляхом... я де, покаместа буду жив, тех маєтностей жены своей ляхом владеть не дам"⁷³.

Проте, як видно з подальшого розвитку подій, особиста образа Виговського на Нечая не була настільки значною, щоб заступити собою стратегічні інтереси Української держави. Стольник С. Зміїв у середині вересня інформував царський уряд, що Виговський надіслав Нечая листа, в якому містився наказ, "чтоб однокраешно Козаков ни откуда не выводитъ...", в тому числі і з Лупулова (чого особливо наполегливо домогалася в той час московська сторона), оскільки, як зазначав гетьман, "война наступает..."⁷⁴.

* Різкість даної заяви І. Виговського дала навіть підстави деяким дослідникам стверджувати, що саме непоступливість Москви у справі отримання гетьманом маєтностей Стеткевич у Білорусі стала однією з головних причин його переорієнтації на Варшаву (Див.: Яковлева Т. Г. Указ. соч. — С. 321).

¹ А б е ц е д а р с к и й Л. С. Белоруссия и Россия: Очерки русско-белорусских связей второй половины XVI—XVIII вв. Минск, 1978. — С. 82—98; А б е ц е д а р с к и й Л. С. История Белорусской ССР. — Минск, 1961. — Т. 1.

² Липинський В. Участь шляхти у великому українському повстанні під проводом гетьмана Богдана Хмельницького // Твори. — Філадельфія, 1980. — Т. 2. — С. 189.

³ С м о л і й В. А., С т е п а н к о в В. С. Богдан Хмельницький: Соціально-політичний портрет. — К., 1993. — С. 659.

⁴ Г р у ш е в с ь к и й М. С. Історія України-Руси. — К., 1931. — Т. 9. — Ч. 2. — С. 1486.

⁵ Т е р л е ц ь к и й О. Козаки на Білій Русі в р. 1654—1656 // Записки Наукового товариства ім. Шевченка. — Львів, 1896. — Т. 14. — С. 1—30 (далі — ЗНТШ).

- ⁶ Крип'якевич І. П. "Вольный порт" у Старому Бихові 1657 р. // Науковий збірник за рік 1929 (Записки Історичної секції Всеукраїнської Академії наук). - К., 1929. - Т. 32. - С. 92⁶.
- ⁷ Грушевський М. С. Назв. праця. - С. 1152-1159, 1167-1168, 1222-1225, 1257-1268; та Ін.
- ⁸ Козаченко А. И. Борьба украинского народа за воссоединение с Россией - М., 1954; Касименко О. К. Російсько-українські взаємовідносини 1648 - початку 1651 р. - К., 1955.
- ⁹ Тезисы об основных вопросах истории БССР: Материалы для преподавателей, лекторов и докладчиков. - М., 1948. - Ч. 1; Псторыя Беларускай ССР. У 5 т. - Минск, 1972. - Т. 1; Игнатенко А. П. Борьба белорусского народа за воссоединение с Россией (вторая пол. XVII-XVIII в.). - Минск, 1974.
- ¹⁰ Мальцев А. Н. Россия и Белоруссия в середине XVII века. - М., 1974. - С. 132.
- ¹¹ Саганович Г. Невядомая вайна: 1654-1667. - Минск 1995. - С. 130-134, 32.
- ¹² Пор.: Мицик Ю. А. (реп.) Саганович Г. Невядомая вайна: 1654-1667. - Минск 1995 // Укр. іст. журн. - 1997. - №. - С. 130-133.
- ¹³ Липинський В. Назв. правд. - С. 181.
- ¹⁴ Яковенко Н. М. Підкоморські книги Правобережної України кінця XVI - першої половини XVII ст. // Книги Київського підкоморського суду (1584-1644). - К., 1991. - С. 13; Яковенко Н. М. Українська шляхта з кінця XIV до середини XVII ст (Волинь і Центральна Україна). - К., 1993. - С. 227.
- ¹⁵ Яковенко Н. М. Українська шляхта... - С. 228.
- ¹⁶ Там само. - С. 148.
- ¹⁷ Там само. - С. 228.
- ¹⁸ Акты Южной и Западной России. - Т. 14. - С. 39 (далі - Акты ЮЗР).
- ¹⁹ Липинський В. Назв. праця. - С. 181.
- ²⁰ Дашкевич Я. Клан Хмельницького - легенда чи дійсність? // Україна в минулому. - К.; Львів, 1992. Вип. 2. - С. 78-92.
- ²¹ Акты ЮЗР. - Т. 14. - С. 39; Липинський В. Назв. праця. - С. 189.
- ²² Акты ЮЗР. - Т. 14. - С. 39.
- ²³ Там само. - С. 127-128.
- ²⁴ Там само. - С. 147-149.
- ²⁵ Російський державний архів давніх актів, ф. 79, оп. 2, спр. 2, арк. 44 (далі - РДАДА).
- ²⁶ Акты ЮЗР. - С. 468-470.
- ²⁷ Белоруссия в эпоху феодализма: Сборник документов и материалов - Минск, 1960. - Т. 2. - С. 135-136.
- ²⁸ Акты ЮЗР. - Т. 14. - С. 380.
- ²⁹ Там само. - С. 335.
- ³⁰ Саганович Г. Указ. соч. - С. 32.
- ³¹ Собрание государственных грамот и договоров. - М., 1822. - Ч. 3. - С. 537; Полное собрание законов Российской империи. - М., 1830. - Т. 1. - № 164; Про політичні наслідки акції див.: Грушевський М. С. "Велика, Мала і Бша Русь" // Україна. - 1917. Кн. 1-2; Крип'якевич І. П. "Вольный порт"... - С. 95.
- ³² Белоруссия в эпоху феодализма... - Т. 2. - С. 134-135.
- ³³ Грушевський М. С. Історія України-Руси. - Т. 9. - Ч. 2. - С. 1158.
- ³⁴ Сборник статей и материалов по истории Юго Западной России, изд. комиссией для разбора древних актов. - К., 1911. Т. 1. - С. 28. (далі - Сборник статей и материалов...).
- ³⁵ Грушевський М. С. Історія України Руси. - Т. 9. - Ч. 2. - С. 1169.
- ³⁶ Там само.
- ³⁷ С молі В. А., Степанков В. С. Богдан Хмельницький: Хроніка життя та діяльності. - К., 1994. - С. 216.
- ³⁸ Сборник статей и материалов... - С. 522.
- ³⁹ Грушевський М. С. Історія України Руси. - Т. 9. - Ч. 2. - С. 1201.
- ⁴⁰ Там само.
- ⁴¹ Там само.
- ⁴² Сборник статей и материалов... - С. 540-541.
- ⁴³ Грушевський М. С. Історія України Руси. - Т. 9. - Ч. 2. - С. 1212.
- ⁴⁴ Там само.
- ⁴⁵ Там само.
- ⁴⁶ Акты ЮЗР. - Т. 3. - С. 522-529.
- ⁴⁷ Там само. - С. 522, 528-529, 532-540.
- ⁴⁸ Там само.
- ⁴⁹ Грушевський М. С. Історія України Руси. - Т. 9. - Ч. 2. - С. 1252.
- ⁵⁰ Там само. - С. 1259.
- ⁵¹ Саганович Г. Указ. соч. - С. 76-77.
- ⁵² Там само. - С. 77.
- ⁵³ Там само.
- ⁵⁴ Акты ЮЗР. - Т. 3. - С. 589-590.
- ⁵⁵ Там само. - С. 599; Крип'якевич І. П. Назв. праця. - С. 94.
- ⁵⁶ Цит. за: Крип'якевич І. П. Назв. праця. - С. 92.
- ⁵⁷ Акты ЮЗР. - Т. 3. - С. 599.

- ⁵⁶ Цит. за : Сагановіч Г. Указ. соч. — С. 50.
⁵⁷ Акты ЮЗР. — Т. 3. — С. 576—579.
⁵⁸ Синбирский сборник. Родословная роспись рода Кикиных. — М., 1845. — Т. 1.
Ч. 2. — С. 53.
¹ Там само.
⁵⁹ Там само; Г р у ш е в с ь к и й М. С. Історія України Руси. — Т. 9. — Ч. 2.
С. 1350.
⁶¹ Акты ЮЗР. — Т. 3. — С. 576—578.
² Там само. — С. 577.
" Мальцев А. Н. Указ. соч. — С. 244.
⁶¹ Акты Московского государства. — СПб., 1894. — Т. 2. — С. 581 (далі — АМГ)
⁶⁵ Там само.
⁶⁶ Акты ЮЗР. — Т. 4. — С. 17.
⁷ Там само. — С. 16— 17
³⁸ Там само. — С. 15.
⁶⁹ Там само. - С. 34.
⁷⁰ Там само. — Т. 11. - -С 810.
" Там само.
⁷² Там само. — С. 809.
⁷³ Там само. — С. 811.
⁷⁴ Там само. — Т. 4. — С 16

(Далі буде)